

แนวคิดพระโพธิสัตว์ในฐานะรากฐานทางปรัชญาสังคมและการเมือง*

The Concept of Bodhisattva as a Ground of Social and Political Philosophy

พระมหาสมเจต สมจारी (หลวงกัน)**

Phramaha Somjet Samacari (Luangkan)

สาขาวิชาปรัชญา บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ประเทศไทย

Department of Philosophy Gradual School Mahachulalongkornrajavidyalaya University, Thailand

Email: konuthai1610@gmail.com

Received : July 7, 2021

Revised : July 14, 2021

Accepted : July 14, 2021

บทคัดย่อ

บทความวิจัยเชิงเอกสารเรื่อง “การศึกษาเชิงวิเคราะห์แนวคิดพุทธภาวะในพุทธปรัชญา” นี้ มีวัตถุประสงค์ ๓ ประการ ดังนี้ (๑) เพื่อศึกษาแนวคิดพุทธภาวะในพุทธปรัชญาเถรวาท (๒) เพื่อศึกษาแนวคิดพุทธภาวะในพุทธปรัชญามหายาน และ (๓) เพื่อวิเคราะห์แนวคิดพุทธภาวะในพุทธปรัชญาเถรวาท และพุทธปรัชญามหายาน ระเบียบวิธีการวิจัย คือ ศึกษาจากคัมภีร์พระไตรปิฎกและเอกสารที่เกี่ยวข้อง ซึ่งบทความนี้ได้นำเสนอหาบางส่วนมานำเสนอเพื่อยืนยันว่า แนวคิดพระโพธิสัตว์สามารถนำมาเป็นรากฐานของปรัชญาสังคมและการเมืองได้ ผลวิจัยพบว่า ปรัชญาสังคมและการเมืองจะกล่าวถึงปัญหาที่เกิดจากสิทธิเสรีภาพ ความยุติธรรมและความเสมอภาคของปัจเจกชนที่อยู่ในสังคมใหญ่จะมีความซับซ้อนร่วมถึงสัมพันธ์ของผู้คนในสังคมนั้นก็ซับซ้อนเช่นกัน ในสังคมนั้นจะมีผู้ปกครองเป็นผู้ใช้อำนาจที่ได้รับจากสมาชิกของสังคมมอบให้ทำหน้าที่ปกครองเพื่อให้สังคมเกิดความสันติสุข แต่เมื่อผู้ปกครองไม่มีคุณธรรมก็จะทำให้เกิดปัญหาในการปกครอง แนวคิดพระโพธิสัตว์จะมีลักษณะมุ่งเน้นเพื่อช่วยเหลือมนุษย์และสรรพสัตว์ให้พ้นจากความทุกข์ด้วยความกรุณาที่มีปณิธานอย่างแรงกล้าที่ได้ช่วยชนสัตว์ทั้งหลายให้ข้ามโอฆะกันดารอันเป็นบ่อแห่งทุกข์นี้จนหมดสิ้นแล้ว ด้วยคุณลักษณะดังกล่าวจึงสามารถนำมาเป็นรากฐานของปรัชญาสังคมและการเมืองได้เป็นอย่างดี

คำสำคัญ: พระโพธิสัตว์; ปรัชญาสังคม; ปรัชญาการเมือง

* บทความนี้เป็นส่วนหนึ่งของวิทยานิพนธ์เรื่อง การศึกษาเชิงวิเคราะห์แนวคิดพุทธภาวะในพุทธปรัชญา

** พระมหาสมเจต สมจारी (หลวงกัน) Phramaha Somjet Samacari (Luangkan) นิสิตปริญญาเอก Ph.D. Student

Abstract

This dissertation entitled ‘An Analytical Study of the Concept of Buddha-nature in Buddhist Philosophy’ has three objectives: (1) to study the concept of Buddha-nature in Theravada Buddhist philosophy, (2) to study the concept of Buddha-nature in Mahayana Buddhist philosophy, and (3) to analyze the concept of Buddha-nature in Theravada Buddhist philosophy and Mahayana Buddhist philosophy. This is a documentary research. The objective of this study, it was to found that The concept of Bodhisattva can be taken as the Ground of philosophy, social and political research methodology. In the Studies from the scripture, the Tripitaka and books relevant study results found that: Social and political philosophy discusses the problems arising from the Human rights and justice and equality of individuals in society are complicated As well as the relationship of people in society, so it’s complicated as well. In a society so there will be parents as authorised users. Who received from members of the public offering to act as parents to keep the social peace. But when the parents had no moral will cause problems in social. The concept of the Bodhisattva is the focus to help human animal from suffering with compassion. Have a strong commitment to help Human and animals cross the Samsara, The source of suffering. With such features, it can be the foundation of social and political philosophy as well.

Keywords: Bodhisattva; Philosophy of Social; Philosophy of Politics

บทนำ

เมื่อกล่าวถึงพระโพธิสัตว์ตามความเข้าใจของผู้คนทั่วไปจะทราบได้โดยทันทีว่า พระโพธิสัตว์นั้นหมายถึงบุคคลผู้มีความปรารถนาที่จะเป็นพุทธเจ้าแล้วเริ่มต้นด้วยการตั้งความปรารถนาอย่างแรงกล้า และแน่วแน่มั่นคงมุ่งเป็นพระโพธิสัตว์เพื่อบำเพ็ญบารมีสั่งสมคุณธรรมเป็นระยะเวลาอย่างยาวนานตามที่ปรากฏในคัมภีร์ของพระพุทธศาสนา การบำเพ็ญบารมีนั้นจะต้องมุ่งมั่นช่วยเหลือสรรพสัตว์ให้พ้นทุกข์ด้วยความเมตตากรุณาเป็นหลัก พระโพธิสัตว์จึงมีลักษณะเป็นผู้ที่ใช้ความเมตตากรุณาเป็นพื้นฐานนับเป็นหลักการเชิงทฤษฎีในการใช้เป็นแนวทางในการดำเนินชีวิตตามความเป็นจริง และตลอดระยะเวลาที่บำเพ็ญตนเป็นพระโพธิสัตว์อยู่นั้นจะต้องไม่รู้สึกเบื่อหน่ายหรือย่อท้อต่อการบำเพ็ญบารมีถึงแม้ระยะเวลาที่จะได้บรรลุเป็นพระพุทธเจ้าจะยาวนานสักเพียงใด ด้วยเหตุนี้ การบำเพ็ญตนเพื่อช่วยผู้อื่นจึงเป็นหลักการที่สำคัญ

นับเป็นวิถีของพระโพธิสัตว์และมีความเชื่อว่าสรรพสัตว์ต่างก็มีปัญญาเพื่อเข้าถึงการบรรลุธรรมเหมือนกัน แต่การที่จะดำเนินไปสู่การบรรลุธรรมได้นั้นต้องอาศัยความเมตตากรุณาต่อสรรพสัตว์เป็นอุปกรณ์ช่วย ด้วยการโอบอุ้มสรรพชีวิตด้วยจิตกรุณาอันเป็นจุดเด่นของแนวคิดพระโพธิสัตว์ด้วยคุณลักษณะของพระโพธิสัตว์ดังที่กล่าวมานั้น จึงเป็นเหตุให้การที่บุคคลใดบุคคลหนึ่งจะบำเพ็ญบารมีเพื่อเป็นพระโพธิสัตว์ได้ จำเป็นอย่างยิ่งที่จะต้องช่วยเหลือมนุษย์และสรรพสัตว์ทั้งหลาย จากความเกี่ยวข้องดังกล่าวนี้ จึงทำให้แนวคิดพระโพธิสัตว์ตามทัศนะของพุทธปรัชญามหายานถูกมองว่าเป็นรากฐานทางสังคมและการเมืองได้ ซึ่งเป็นวัตถุประสงค์ของบทความนี้ที่ผู้เขียนจะศึกษาค้นคว้าเพื่อจะหาคำตอบและพิสูจน์ว่าคำกล่าวเช่นนั้นมีความเป็นจริงหรือไม่

แนวคิดพระโพธิสัตว์ในพุทธปรัชญา

ความหมายของคำว่า พระโพธิสัตว์เป็นคำที่มีรากศัพท์มาจากคำสองพยางค์ คือ โพธิ กับคำว่า สัตว์ เมื่อนำมารวมกันด้วยวิธีสมาสแล้วจึงเป็นคำว่า โพธิสัตว์ ในภาษาสันสกฤต หรือโพธิสัตว์ในภาษาบาลี หมายถึง บุคคลผู้ที่จะตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้าซึ่งกำลังบำเพ็ญบารมี ๑๐^๑ ซึ่งสอดคล้องกับเนื้อหาที่ปรากฏในปทานสูตร ที่ได้ให้ความหมายของพระโพธิสัตว์ไว้ว่า “หมายถึง บุคคลที่จะบรรลุโพธิ เป็นผู้ฉลาด มีคุณธรรม มีสติปัญญาสามารถช่วยเหลือผู้อื่นหรือสรรพสัตว์ด้วยวิธีพิเศษเหนือกว่าสัตว์ธรรมดาทั่วไป”^๒ ส่วนพระอรรถกถาจารย์ได้ให้ความหมายว่า “หมายถึงสัตว์ที่เป็นบัณฑิตที่ฉลาดและผู้ชั่งอยู่หรือมีใจแนบแน่นในมรรคทั้ง ๔ เรียกว่า โพธิ”^๓ นอกจากนี้ สมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงวชิรญาณวงศ์ ได้ทรงแสดงทัศนะในเรื่องนี้ไว้ว่า “หมายถึง สัตว์ผู้ชั่ง ผู้ดีอยู่ในความรู้ แปลว่า ยังไม่รู้ปลอดโปร่งแจ่มแจ้งถึงที่สุด จึงเรียกว่า โพธิสัตว์ สอดคล้องกับผู้เชี่ยวชาญทางตะวันตกที่ให้ความเห็นไว้ว่า สัตตว หมายถึง ผู้ที่ตั้งใจ มุ่งหมายที่จะบรรลุโพธิ แสวงหาโพธิ กำลังบำเพ็ญความดีให้ถึงโพธิ พระโพธิสัตว์ คือ บุคคลที่บำเพ็ญบารมีเพื่อตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้าต้องเป็นผู้มีปัญญาฉลาด เมื่อเห็นภัย คือ ความเกิด ความแก่ ความเจ็บ และความตายในวัฏสงสารว่าเป็นภัยที่น่ากลัวแล้วก็คิดที่จะหาทางพ้นจากภัยนั้น จึงได้นึกคิดตรึกตรองหาทางพ้น จากทุกขนั้น การคิดหาทางพ้นจากทุกขนี้เป็นแนวทางเบื้องต้นของความเป็นโพธิสัตว์ด้วยเหตุนี้ พระโพธิสัตว์ จึงเป็นบุคคลผู้บำเพ็ญบารมี”^๔

^๑ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), *พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์* (ชำระเพิ่มเติมช่วงที่ ๑/เสริม), พิมพ์ครั้งที่ ๑๔, (กรุงเทพมหานคร : บริษัท ธนัชากรพิมพ์, ๒๕๕๓), หน้า ๒๗๘.

^๒ ดุราลละเอียดใน ที.ม. (ไทย) ๑๐/๙๔/๕๖.

^๓ ดุราลละเอียดใน ขุ.ธ.อ. (ไทย) ๔๓/๑๗-๒๑.

^๔ สมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงวชิรญาณวงศ์, *พระปฐมสมโพธิกถา*, พิมพ์ครั้งที่ ๗, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๙๔), หน้า ๓๗.

เมื่อจะกล่าวโดยความหมายแล้วพระโพธิสัตว์ก็คือผู้ที่ยึดถือเอาพระพุทธเจ้าเป็นแบบอย่างในการดำเนินชีวิตมีพุทธเจ้าเป็นบุคคลในอุดมคตินั้นเองและความหมายดังกล่าวนี้ครอบคลุมทั้งมนุษย์และสัตว์เดรัจฉาน ซึ่งจะเห็นได้จากคติชาติของพระพุทธเจ้าที่นอกเหนือจากที่พระองค์ได้เสวยพระชาติเป็นมนุษย์แล้วบางพระชาติพระองค์ก็ได้เสวยพระชาติเป็นพญาวานร เป็นพญาช้างฉัททันต์ เป็นต้น

สำหรับแนวคิดพระโพธิสัตว์ตามทัศนะพุทธปรัชญามหายานถือว่าเป็นหลักการที่สำคัญประการหนึ่ง ซึ่งเป็นหลักที่พุทธปรัชญามหายานแต่ละนิกายยอมรับนับถือและทุกๆ นิกายต่างก็มีจุดมุ่งหมาย คือ โพธิสัตว์ภูมิอันเป็นเหตุให้บังเกิดพุทธภูมิเหมือนกัน ตามแนวคิดของพุทธปรัชญามหายานนั้นต่างเชื่อว่า ผู้ที่จะบรรลุถึงพุทธภูมิได้นั้นจำเป็นต้องผ่านการบำเพ็ญจริยธรรมแห่งพระโพธิสัตว์มาก่อน ด้วยเหตุนี้ อาจจะกล่าวได้ว่าโพธิสัตว์ภูมิเป็นเหตุ พุทธภาวะเป็นผล ซึ่งแนวคิดเรื่องพระโพธิสัตว์เป็นแกนกลางที่สำคัญ และเป็นจุดมุ่งหมายของพุทธปรัชญามหายานนี้อันเป็นเหตุทำให้พระโพธิสัตว์กลายเป็นที่พึ่งของบุคคลทั้งหลาย เป็นสิ่งที่เคารพบูชาของพุทธศาสนิกผู้เลื่อมใสและถือว่าพระโพธิสัตว์ จะเป็นผู้มีหน้าที่สำคัญ ในการช่วยเหลือดูแลชาวโลกให้พ้นจากทุกข์ ทำให้ประสบความสุขในชีวิต จากแนวคิดดังกล่าวนี้ ในที่สุดพระโพธิสัตว์ก็ได้กลายเป็นผู้มีอิทธิพลเหนือโลกได้รับการเคารพบูชาไม่ต่างจากฐานะเทพเจ้าอันเป็นที่ตั้งของศรัทธาและเป็นผู้ที่เต็มด้วยความกรุณา

เมื่อมองย้อนกลับไปในอดีตจะพบว่าแนวคิดเรื่องพระโพธิสัตว์จะมีความเกี่ยวเนื่องกับการเป็นผู้ช่วยเหลือผู้อื่นหรือการสละตนเองเพื่อผู้อื่น นับเป็นแนวคิดที่ได้เกิดขึ้นในสมัยการก่อกำเนิด พุทธศาสนา นิกายมหายาน ราวพุทธศตวรรษที่ ๖-๗ โดยการรวมตัวของพระผู้เป็นคณาจารย์ในนิกายต่าง ๆ ทั้ง ๑๘ นิกาย มาตั้งเป็นลัทธินิกายใหม่ คือ ลัทธินิกายมหายาน มีวัตถุประสงค์เพื่อปรับปรุงหลักคำสอนของพระพุทธเจ้าให้ทันสมัย ทันเหตุการณ์และแข่งขันกับศาสนาพราหมณ์หรือฮินดู ซึ่งกำลังฟื้นฟูเป็นการใหญ่^๕ ประเด็นการเกิดขึ้นของแนวคิดพระโพธิสัตว์นี้ บุญย นิลเกษ ได้แสดงทัศนะไว้สรุปได้ใจความสำคัญว่า “แนวคิดเรื่องพระโพธิสัตว์จะโดดเด่นมากและเป็นที่ยอมรับกันอย่างกว้างขวางในพุทธปรัชญามหายาน ในสมัยต่อมาเชื่อกันว่าต้นกำเนิดเรื่องพระโพธิสัตว์ เรื่องบารมีธรรมและสัจธรรมอื่น ๆ อันเป็นอุดมการณ์ของพระโพธิสัตว์นั้น พุทธปรัชญามหายานได้รับมาจากหลักคำสอนของนิกายสรวาสติวาทและมหาสังฆิกะ”^๖

อีกสาเหตุหนึ่งเป็นเพราะระบบของพระสงฆ์ในยุคนั้นได้มีการทำงานที่ซับซ้อนทำควาย่งยากลำบาก จึงทำให้ผู้ที่สนใจเลื่อมใสในพระพุทธศาสนาได้มีการต่อต้านและทำให้เกิดความคิดขึ้นใหม่ว่า การที่บุคคล

^๕ วศิน อินทสระ, พุทธปรัชญามหายาน, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัษรณค้ำแหง, ๒๕๓๒), หน้า ๗.

^๖ บุญย นิลเกษ, พุทธศาสนามหายาน, (กรุงเทพมหานคร : แพร่พิทยา, ๒๕๒๖), หน้า ๑๕.

จะสามารถถึงความหลุดพ้นได้ไม่จำเป็นที่บุคคลนั้นจะต้องออกบวชเสมอไปผู้ที่เป็คนุพัสัถัก็สามารถที่จะเป็นพระโพธิสัตว์ได้ สามารถที่จะมีความมุ่งหมายต่อพระโพธิญาณอันสูงสุดได้เช่นกันและได้มีความเชื่อเพิ่มอีกว่า การบำเพ็ญตนให้เป็นพระโพธิสัตว์นั้นสามารถที่จะก่อให้เกิดประโยชน์ได้ทั้งสองด้าน คือ ประโยชน์ส่วนรวมและประโยชน์ส่วนตน สามารถทำประโยชน์ไปได้พร้อม ๆ กันได้ ซึ่งเนื้อความนี้มีความสอดคล้องกับคำกล่าวของ สุมาลี มหณรงค์ชัย ที่ว่า “พระโพธิสัตว์ เป็นผู้ที่มีม่งมั่นปรารถนาบรรลุพุทธภูมิ คือ ตั้งจิตขอเป็นพระพุทธเจ้าต่อไปในอนาคต ความปรารถนานี้เกิดจากการเล็งเห็นว่า การเกิดเป็นพระพุทธเจ้าเท่านั้นจึงจะสามารถช่วยเหลือสรรพสัตว์ให้พ้นทุกข์ได้อย่างแท้จริง บุคคลที่มีม่งหวังจะเป็นพระพุทธเจ้าจะต้องมีจิตที่คิดช่วยเหลือสรรพสัตว์ให้พ้นทุกข์จริง ๆ ไม่ใช่คิดว่าการเกิดเป็นพระพุทธเจ้าให้ผลตอบแทนที่สูงกว่า จะต้องไม่มีประโยชน์สุขส่วนตนใด ๆ เข้ามาเกี่ยวข้องซึ่งทำไม่ได้ง่าย ๆ เลย”^๓ และยังมีนักวิชาการทางด้าน พุทธปรัชญาอีกท่าน คือ เสฐียร พันธงชัย ที่ได้แสดงทัศนะเกี่ยวกับพระโพธิสัตว์ไว้ว่า “พระโพธิสัตว์ หมายถึง ผู้ช้งอยู่ในโพธิ คือ ความรู้ ผู้ที่จะเข้าถึงพุทธภาวะ ตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้าในวันข้างหน้า บุคคลเราสามารถเป็นพระโพธิสัตว์ได้ด้วยกันทุกคน ไม่ว่าผู้ครองเรือน หรือบรรพชิต หากได้ตั้งปณิธานม่งมั่นจะกระทำความดีต่อสรรพสัตว์ เช่น พระโพธิสัตว์ได้ทรงกระทำและปณิธานนั้นมหายานถือว่า เป็นบันไดทางเดียวที่จะนำไปสู่ความเป็นโพธิสัตว์ได้”^๔ และ สมภาร พรหมทา ได้แสดงทัศนะในเรื่องนี้เพิ่มเติมไว้ว่า “ผู้ที่ตั้งจิตปรารถนาจะเป็นพระพุทธเจ้าในอนาคตแล้วเพียรพยายามสร้างสมบารมีนี้ ภาษาทางพุทธศาสนาเรียกว่า พระโพธิสัตว์และไม่จำเป็นต้องอยู่ในรูปมนุษย์เสมอไป ระหว่างการบำเพ็ญบารมีพระโพธิสัตว์ต้องเวียนว่ายตายเกิดอยู่ในภพภูมิต่าง ๆ ตามแรงของกรรม บางชาติอาจเกิดเป็นมนุษย์ บางชาติอาจเป็นเทวดา บางชาติ อาจเป็นพรหม บางชาติอาจเกิดเป็นเดรัจฉาน เป็นต้น ตามประวัติพระพุทธเจ้าสมัยที่ยังเป็น พระโพธิสัตว์ พระองค์เคยเกิดเป็นทุกสิ่งทีละบุมาข้างต้นนั้น การเวียนว่ายไปตามแรงของกรรมนี้เป็นเรื่องปกติธรรมดาในทัศนะของพระพุทธศาสนา”^๕

ในคัมภีร์โยคจารกัมมัสสาตร์ ได้กล่าวไว้ว่า พระโพธิสัตว์ผู้บำเพ็ญซึ่งบุญญัตวิโมกข์ย่อมเป็นผู้รู้ชัดถึงสรรพธรรมทั้งหลายตามเป็นจริง แต่ก็จะต้องไม่เป็นผู้ด้นดับขันธปรินิพพาน จะต้องทำการโปรดสัตว์ต่อไปอีก ถึงจะมีกิเลสส่วนน้อยสยเหลืออยู่ในจิตของตนก็ตาม พระโพธิสัตว์ย่อมถือเอา มหากรุณาเป็น

^๓ สุมาลี มหณรงค์ชัย, **พุทธศาสนมหายาน (ฉบับปรับปรุงแก้ไข)**, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์สยาม, ๒๕๕๒), หน้า ๒๕.

^๔ เสฐียร พันธงชัย ราชบัณฑิต, **พุทธศาสนมหายาน**, พิมพ์ครั้งที่ ๔, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์สุภาพใจ, ๒๕๔๓), หน้า ๓๑.

^๕ สมภาร พรหมทา, **พุทธศาสนมหายานนิกายหลัก**, พิมพ์ครั้งที่ ๑, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๐), หน้า ๑๑.

บุเรกจาริกเสมอ^{๑๐} และท่านครุณาการุณ ซึ่งเป็นผู้ก่อตั้งสำนักมหายมิกมีชีวิตอยู่ใน พุทธศตวรรษที่ ๗ ได้สรุปลักษณะของพระโพธิสัตว์ไว้เป็นโคลงคาถาว่า “พระโพธิสัตว์เป็นผู้มีนิพพิทาแก่กล้าต่อสังสารวัฏ แต่ก็เป็นผู้หันพักตร์เข้าหาสังสารวัฏ” “พระโพธิสัตว์มีศรัทธาปสาทยินดีต่อ พระนิรวาณ แต่ก็เป็นผู้หันปฤษฎางค์ให้แก่พระนิรวาณ” “พระโพธิสัตว์สมควรต่อการกล้วสรรพกิเลส แต่ก็ไม่ควรละเลยเสียให้สิ้น”^{๑๑} ซึ่งจะมีความสอดคล้องกับคุณสมบัติของพระโพธิสัตว์ที่ว่า พระโพธิสัตว์จะต้องเป็นผู้มีมหาปรัชญาหรือปัญญาอันยิ่งใหญ่หมายความว่า จะต้องเป็นผู้มีปัญญาเห็นแจ้งในสัจธรรมไม่ตกเป็นทาสของกิเลสเป็นผู้มีมหากรุณาจะต้องเป็นผู้มีจิตกรุณาสรรพสัตว์อย่างปราศจากขอบเขตพร้อมที่จะสละตนเองเพื่อช่วยสรรพสัตว์ให้พ้นทุกข์และพระโพธิสัตว์จะต้องมีมหาอุบาย หมายความว่า จะต้องมียุทธวิธีที่ชาญฉลาดในการแนะนำอบรมสั่งสอนผู้อื่นให้เข้าถึงสัจธรรมได้^{๑๒} คุณสมบัติของพระโพธิสัตว์ดังกล่าวนี้ นับเป็นหัวใจสำคัญของพุทธปรัชญามหายาน สำหรับประการแรกเป็นการบำเพ็ญประโยชน์เพื่อตนเองให้ถึงพร้อมส่วนสองประการหลังเป็นการบำเพ็ญประโยชน์เพื่อผู้อื่นเป็นหลัก

ด้วยเหตุนี้ จึงเป็นเหตุให้พระโพธิสัตว์ทั้งหลายผู้ปรารถนาในพระพุทธานุภาพมีความมุ่งหวังจะนำตนเองและสรรพสัตว์ทั้งหลายให้ข้ามพ้นจากห้วงวัฏสงสารจึงต้องผ่านการบำเพ็ญคุณธรรมพิเศษที่เรียกว่า พุทธการกธรรม หรือบารมี ๑๐ หรือทศบารมี ให้เต็มเปี่ยมสมบูรณ์นับเป็นปฏิบัติทางอันยวดยิ่งหรือคุณธรรมที่ประเสริฐปฏิบัติอย่างยิ่งยวดเป็นความดีที่บำเพ็ญอย่างพิเศษเพื่อบรรลุซึ่งจุดหมายอันสูงส่ง คือ ความเป็นพระพุทธเจ้า อันได้แก่ (๑) ทานบารมี การให้การบริจาค (๒) ศีลบารมี การสำรวมระงับกายวาจาไม่ให้ทำบาปธรรมทั้งหลาย (๓) เนกขัมมะบารมี การออกจากกาม การออกบวช การถือบวช (๔) ปัญญาบารมี การสั่งสมอบรมจิตให้ประกอบด้วยปัญญาเสมอ (๕) วิริยะบารมี ความพากเพียร ความพยายาม (๖) ขันติบารมี ความอดทนอดกลั้น (๗) สัจจะบารมี ความซื่อสัตย์ซื่อตรง (๘) อธิฐานบารมี ความตั้งใจมั่น ความมั่นคงเด็ดเดี่ยวต่อปณิธาน (๙) เมตตาบารมี ความเมตตาที่มีน้ำใจใคร่จะให้สรรพสัตว์มีความสุข และ (๑๐) อุเบกขาบารมี ความวางเฉยเป็นกลางในธรรมทั้งหลาย^{๑๓} เมื่อพิจารณาจากข้อความที่นำมากล่าวไว้ข้างต้นนั้นทำให้ทราบถึงความยากลำบากในการบำเพ็ญเพื่อจะบรรลุเป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้านั้น เป็นสิ่งที่ยาก จึงอาจจะเห็นสาเหตุหนึ่งที่ทำให้แนวคำสอนเกี่ยวกับพระโพธิสัตว์ของพุทธปรัชญาเถรวาทไม่แพร่หลาย หรือการบำเพ็ญบารมีเพื่อจะปรารถนาเป็นพุทธเจ้าเป็นแนวคำสอนที่พุทธปรัชญาเถรวาทไม่เน้น แต่กลับไปมุ่งเน้นเกี่ยวกับแนวคำสอนของการลดละกิเลสเพื่อที่จะได้บรรลุเป็นพระอรหันต์

^{๑๐} เสถียร โพธิ์นันทะ, ปรัชญามหายาน, พิมพ์ครั้งที่ ๖, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๕๕), หน้า ๘.

^{๑๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๘.

^{๑๒} เสถียร โพธิ์นันทะ, ชุมนุสพระสูตรมหายาน, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์บรรณาคาร, ๒๕๑๖), หน้า ๗.

^{๑๓} ดุราละเอียดใน ขุ.พุทธ.อ. (ไทย) ๗๓/๑๕๓.

หลุดพ้นจากบ่วงของกิเลสเพียงแค่นี้ก็พอแล้วสำหรับชีวิตที่ได้เกิดมาเป็นมนุษย์ ด้วยเหตุนี้ จึงทำให้แนวคำสอนเรื่องพระโพธิสัตว์ หรือการบำเพ็ญบารมีเป็นสิ่งที่ไม่ได้แพร่หลายหรือมีผู้ให้ความสนใจเท่าที่ควร และเมื่อมีผู้ใดกล่าวว่าตนต้องการปรารถนาจะบำเพ็ญบารมีเพื่อเป็นพุทธเจ้าจึงกลายเป็นเรื่องน่าอัศจรรย์ในความรู้สึกของคนทั่วไปในสังคม

นอกจากการบำเพ็ญบารมีอย่างเคร่งครัดแล้วพระโพธิสัตว์จะต้องมีหลักปฏิบัติที่เรียกว่า มหาปณิธาน ๔ ประการ ได้แก่ (๑) เราจักโปรตสรวสสัตว์ทั้งหลายให้หมดสิ้น เราจะต้องปลดปล่อยให้พ้นทุกข์ ข้อนี้เทียบด้วยอริยสัจ ๔ ในข้อทุกข์สัจ ซึ่งมีหน้าที่ต้องกำหนดรู้ คือ เมื่อเรารู้ว่าเราทุกข์ เราจะต้องแจ้งให้คนอื่น ๆ รู้ว่าเราก็อทุกข์เช่นเดียวกัน แต่พระโพธิสัตว์จะต้องปรารถนาความพ้นทุกข์แห่งสรรพสัตว์อีกด้วย (๒) เราจะทำลายกิเลสทั้งหลายให้หมดสิ้น เราจะต้องละทิ้งทำลายให้หมดและปรารถนาที่จะให้สรรพสัตว์ทำลายกิเลสเหล่านั้นด้วย ข้อนี้เทียบด้วยกับข้อสมุทัย คือ ตัณหา ซึ่งเราจะต้องละจะเจริญไม่ได้ ข้างฝ่ายมหายานถือว่านอกจากตัวเราจะทำลายของเราเองแล้ว จักต้องช่วยแนะนำให้สรรพสัตว์ทำลายกิเลสของเขาด้วย (๓) เราต้องศึกษาธรรมทั้งหลายให้เจนจบ เราจักต้องเรียนรู้และทำการศึกษาปฏิบัติเทียบด้วยมรรค ซึ่งต้องเจริญให้มีขึ้น เราจึงจะกำหนดรู้ทุกข์และสมุทัยได้และจะต้องยังสรรพสัตว์ให้ศึกษาในพระธรรมด้วย และ (๔) เราจะต้องบรรลุพุทธภูมิให้จงได้เทียบด้วยทำนิโรธให้แจ้งและจะต้องยังสรรพสัตว์ให้บรรลุถึงด้วย^{๑๔}

เมื่อพิจารณาตามปณิธานทั้ง ๔ แล้วจะเห็นได้ว่าพุทธปรัชญามหายานมองว่า พระโพธิสัตว์ทั้งหลายจะต้องยึดถือปฏิบัติและพัฒนาทำให้เกิดมีขึ้นในตัวเองให้ได้ โดยไม่คำนึงถึงความทุกข์ยากและปัญหาอุปสรรคนานัปการที่เกิดขึ้นแต่อย่างใด เพราะต่างก็มีเป้าหมายเพื่อต้องการปลดปล่อยสรรพสัตว์ให้พ้นทุกข์เป็นสิ่งที่สำคัญที่สุดนั่นเอง

ตามแนวคิดของพุทธปรัชญามหายานถือว่าพระโพธิสัตว์จะต้องเป็นผู้มีความกล้า ไม่ย่อท้อต่อทุกข์ในวัฏสงสารและต้องทนทุกข์แทนสรรพสัตว์ได้ แม้ว่าการปล่อยทุกข์ให้สรรพสัตว์นั้น จะทำให้ตนเองต้องถูกเผาไหม้ในนรกสักกี่อสงไขยก็ตาม ผู้มุ่งมั่นต่อพุทธมีย่อมถือเอาแบบอย่างจากพระโพธิสัตว์องค์สำคัญ ๆ ตัวอย่างเช่น พระอวโลกิเตศวรโพธิสัตว์ ซึ่งมีปณิธานว่า “หากยังมีสัตว์ที่ต้องตกทุกข์ได้ยากอยู่ก็จักไม่ขอปรารถนาบรรลุพุทธภูมิ”^{๑๕} ซึ่งมีความต้องการที่จะช่วยให้สรรพสัตว์พ้นจากความทุกข์ความทุกข์ของท่านเลื่องลือถึงขนาดได้รับสมญานามว่า เป็นโพธิสัตว์แห่งความเมตตา ไม่ว่าใครจะเดือดร้อนอย่างไรจะเป็นคนดีหรือร้ายสักเพียงไหน ขอเพียงตั้งจิตอธิษฐานถึงท่านก็จะได้รับความเมตตา

^{๑๔} อภิชัย โพธิ์ประสิทธิ์ศาสตร์, พระพุทธศาสนามหายาน, (กรุงเทพมหานคร : กรุงเทพมหานครการพิมพ์, ๒๕๒๐), หน้า ๑๓๘-๑๓๙.

^{๑๕} เสถียร โพธิ์นันทะ, ปรัชญามหายาน, หน้า ๗.

ดุษฎีเดียวกัน^{๑๖} หรือพระโพธิสัตว์อีกองค์ก็คือพระกษิติครรภ์โพธิสัตว์ ซึ่งมีปณิธานว่า “ตราบโคตรนรกยังไม่สิ้น คนบาป ตรานั้นจะไม่ขอบรรลุปุทธภูมิ” จากคำปณิธานนี้จะเห็นได้ว่าพระโพธิสัตว์ยอมไม่ละทิ้งแม้แต่สัตว์เพียงผู้เดียว ท่านจะต้องเป็นบุคคลสุดท้ายในการบรรลุถึงความตรัสรู้ หลังจากที่ได้ช่วยชนสัตว์ทั้งหลาย ให้ข้ามโอฆะกันดารอันเป็นบ่อแห่งทุกข์นี้จนหมดสิ้นแล้ว ด้วยเหตุนี้ ปณิธานของพระโพธิสัตว์นั้นนับเป็นหัวใจที่สำคัญของพุทธปรัชญามหายาน^{๑๗}

อย่างไรก็ตาม เพราะมีทัศนะเช่นนี้แนวคิดของพุทธปรัชญามหายาน จึงได้มีทัศนะต่อการเป็นพระโพธิสัตว์ในลักษณะของการทำเพื่อประโยชน์ผู้อื่นเป็นส่วนใหญ่ มุ่งเน้นในการช่วยเหลือผู้อื่นเป็นสำคัญ โดยไม่ได้คำนึงถึงประโยชน์ของตนเองเป็นหลัก ด้วยเหตุนี้ แนวคิดของพุทธปรัชญามหายานจะเป็นลักษณะการบรรลุด้วยการพิจารณาออกจากตนเองเป็นส่วนใหญ่ มีความเชื่อว่าถ้าหากบุคคลได้พิจารณาแผ่ความเมตตากรุณาออกไปด้วยความคิดว่า สัตว์ทั้งหลายในโลกนี้เป็นเหมือนกับตน คือ ตกอยู่ในความทุกข์ ก็จะสามารถปลดปล่อยอึดติดตัวตนออกไป ความคิดเกี่ยวกับการช่วยเหลือผู้อื่น เสียสละเพื่อผู้อื่นเป็นเรื่องสำคัญที่จะทำให้แนวคิดเรื่องพระโพธิสัตว์เด่นชัดขึ้น เพราะเหตุนี้ แนวคิดพระโพธิสัตว์จึงมีจุดสำคัญในเรื่องความกรุณาการช่วยเหลือเกื้อกูลเสียสละเพื่อผู้อื่น มหายานเชื่อว่า ทุกคนมีความเป็นพระโพธิสัตว์อยู่ในตัวเองอยู่แล้ว จนมีนักปราชญ์ทางพุทธปรัชญากล่าวไว้ว่า “ลัทธิมหายานบางขณะเรียกว่า โพธิสัตวยาน”^{๑๘} เพราะมุ่งเน้นในการช่วยเหลือสรรพสัตว์ แม้ในขณะระหว่างการทำเพื่อบารมีของพระโพธิสัตว์ก็ทำการช่วยเหลือสรรพสัตว์ไปด้วย แม้การช่วยเหลือสรรพสัตว์เป็นการทำประโยชน์เพื่อผู้อื่นก็จริง แต่ในทางกลับกันจะมองได้ว่า การกระทำเช่นนั้นเป็นการสร้างประโยชน์ตนไปด้วยเช่นกัน เพราะการจะสร้างบารมีของโพธิสัตว์นั้นสิ่งที่สำคัญก็คือการช่วยเหลือผู้อื่น ทั้งนี้ การช่วยเหลือสรรพสัตว์จึงเป็นการสร้างประโยชน์เพื่อตนเองไปในตัวแม้จะไม่กล่าวถึงโดยตรงก็ตาม

จากที่กล่าวมานี้ทำให้สรุปได้ว่า พระโพธิสัตว์ในพุทธปรัชญามหายานนั้นหมายถึง บุคคลผู้ซึ่งบำเพ็ญบารมีเพื่อบรรลุถึงความเป็นพระพุทธเจ้าหรืออาจจะหมายถึงบุคคลที่จะเป็นพระพุทธเจ้าในอนาคต พระโพธิสัตว์จะต้องเป็นบุคคลผู้บำเพ็ญบารมี ตั้งความปรารถนาต้องการจะช่วยเหลือสรรพสัตว์ให้พ้นทุกข์ได้อย่างแท้จริงและไม่จำกัดด้วยการเกิดเป็นพระพุทธเจ้าเท่านั้นแม้จะต้องเวียนว่ายตายเกิดอยู่ในภพภูมิต่าง ๆ ตามแรงของกรรมเพื่อบำเพ็ญบารมี พระโพธิสัตว์ก็ไม่ย่อท้อ ทุกคนสามารถเป็นพระโพธิสัตว์ได้ทั้งบรรพชิตและฆราวาสผู้ครองเรือน ซึ่งจะต้องบำเพ็ญบารมีพร้อมกับการตั้งปณิธานในการช่วยเหลือ

^{๑๖} ประทุม อังกูโรหิต, พระมหาปณิธานของพระโพธิสัตว์ : ข้อโต้แย้งทางปรัชญา, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๕๓), หน้า ๒๔๐.

^{๑๗} สุมาลี มหณรงค์ชัย, พุทธศาสนมหายาน (ฉบับปรับปรุงแก้ไข), (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์สุภาพใจ, ๒๕๕๓), หน้า ๒๔๐-๒๔๑.

^{๑๘} เสฐียร พันธงศรี ราชบัณฑิต, พุทธศาสนมหายาน, อ่างแล้ว, หน้า ๓๑.

สรรพสัตว์ ด้วยเหตุนี้ พระโพธิสัตว์จึงเป็นเสมือนผู้ตกเตือนชี้แนะบอกกล่าวสรรพสัตว์ทั้งหลายให้หลุดพ้นจากทฤษฎีที่เป็นโทษเป็นภัยเป็นพิษกับชีวิต โดยการชี้แจงให้บุคคลเหล่านั้นให้เห็นว่า ทางใดเป็นทางที่นำไปสู่ความหลุดพ้นที่เป็นอมตะ อีกนัยยะหนึ่ง พระโพธิสัตว์จึงเป็นผู้ที่บอกทางให้สรรพสัตว์ทั้งหลายดำเนินชีวิตอยู่ในแนวทางที่ต้งามเป็นผู้ตั้งปณิธานมุ่งช่วยเหลือสรรพสัตว์ให้เข้าถึงความหลุดพ้นจากทุกข์โดยสิ้นเชิงได้

แนวคิดปรัชญาสังคมและการเมือง

มนุษย์เป็นสัตว์ที่อยู่เป็นสังคม การที่มนุษย์อยู่ร่วมกันก็ย่อมมีการประพฤติปฏิบัติต่อกันและกัน รวมทั้งมนุษย์แต่ละคนย่อมมีแนวปฏิบัติของตนเองว่า จะทำอะไร อย่างไร ด้วยเหตุผลอะไร โดยธรรมชาติมนุษย์มีแนวโน้มที่จะไฝหาความสุข ความสบาย หลีกหนีความทุกข์ยาก ความลำบาก และโดยธรรมชาติมนุษย์อาจจะปฏิบัติต่อผู้อื่นอย่างเลวร้ายหรืออย่างเอาใจเอาเปรียบ หากว่าตนเองจะได้รับประโยชน์หรือความสุขความสบายเป็นเครื่องตอบแทนถ้าทุกคนปฏิบัติเช่นนั้นสังคมก็จะยุ่งเหยิงวุ่นวายที่สุดแล้วก็คงไม่มีใครที่จะอยู่ได้อย่างสุขสงบ เป็นธรรมชาติของการอยู่ร่วมกันเป็นกลุ่มชนที่ย่อมจะต้องมีเรื่องกระทบกระทั่งกัน แรกทีเดียวความกระทบกระทั่งที่ว่านี้คงไม่เป็นปัญหาเท่าใด ต่อเมื่อสังคมซับซ้อนและความสัมพันธ์ของผู้คนในสังคมนั้นก็ซับซ้อนตาม^{๑๙} ด้วยเหตุนี้ จึงจำเป็นที่จะต้องมีการกฎเกณฑ์ร่วมกัน การที่จะให้ผู้อื่นเคารพสิทธิของตนเองและไม่เบียดเบียนตนเอง ตนก็ต้องเคารพสิทธิของผู้อื่นและไม่เบียดเบียนผู้อื่น ตนเองอยากให้ผู้อื่นปฏิบัติต่อตนเองอย่างไร ก็ต้องปฏิบัติอย่างนั้นต่อผู้อื่น

ในส่วนของปรัชญาสังคมนั้น คำว่า สังคม (Society) มักใช้ในความหมายของการเข้ามาอยู่ร่วมกันของคนกลุ่มใหญ่กว่าประชาคมและอยู่ร่วมกันได้โดยมีระบบของกฎเกณฑ์ ประเพณีและสถาบันที่มีความซับซ้อนเพิ่มขึ้น แม้นักปรัชญาการเมืองในศตวรรษที่ ๑๗ ได้ให้ความหมายของสังคมว่าเป็นการมาอยู่ร่วมกันโดยเสรีของปัจเจกชน โดยมีการตกลงปลงใจหรือสัญญาบางอย่างร่วมกัน ขณะที่รัฐ (State) จะหมายถึงสังคมที่มีโครงสร้างทางอำนาจแบบลดหลั่นกันลงมาเป็นขั้นๆ และมีกำลังในการบังคับให้พลเมืองต้องปฏิบัติตามกฎหมายของรัฐ^{๒๐}

ด้วยเหตุนี้ ปรัชญาสังคมจะมีขอบเขตในการศึกษาค้นคว้าหรือเข้าไปถามเกี่ยวกับปัญหาพื้นฐานของทฤษฎีทางสังคม (Social Theory) หรือปัญหาทางสังคม (Social Question) ที่ผู้คนในสังคมถือว่าเป็นปัญหาในชีวิตของพวกเขา จะเน้นเรื่องความสัมพันธ์ของปัจเจกชนในสังคมและที่มีต่อสังคมโดยรวม

^{๑๙} สมภาร พรหมทา, **ปรัชญาสังคมและการเมือง**, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๓๙), หน้า ๑.

^{๒๐} วิทยากร เชียงกุล, **ปรัชญาการเมือง เศรษฐกิจ สังคม**, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร : สายธาร, ๒๕๕๒), หน้า ๒๓.

เช่น เสรีภาพและความยุติธรรมมีความคล้ายคลึงหรือมีความขัดแย้งกันหรือไม่อย่างไร ส่วนปรัชญาการเมืองจะเน้นเรื่องรัฐและอำนาจเป็นหลักสำคัญ ด้วยเหตุนี้ จะสังเกตเห็นได้ว่าการตั้งคำถามจึงจะเป็นไปในลักษณะว่า เสรีภาพคืออะไร ความเสมอภาคคืออะไร หากเสรีภาพของเอกชนขัดแย้งกับความเสมอภาคของประชาชนทั้งสังคมข้อขัดแย้งนั้นควรจะหาทางออกอย่างไร

ด้วยลักษณะดังกล่าว ทำให้เกิดปัญหาพื้นฐานที่ปรัชญาสังคมและการเมืองสนใจจะศึกษามีอยู่ ๒ ประการ คือ

ประการแรก ปัญหาเกี่ยวกับความหมายและความเข้าใจในศัพท์ทางสังคมที่ใช้กันในทฤษฎีทางสังคมหรือปัญหาทางสังคมที่ถูกหยิบยกขึ้นมาอภิปรายกันในชีวิตประจำวัน เช่น ปัญหาเรื่องสิทธิเสรีภาพ ความยุติธรรม ความเสมอภาค ซึ่งเป็นปัญหาที่ปรัชญาสังคมต้องการจะหาคำตอบว่า ถ้อยคำหรือศัพท์เหล่านี้ มีความหมายอย่างไร เพราะเมื่อเรากล่าวถึงสิ่งเหล่านี้ในการอภิปราย หรือในการเรียนรู้ทฤษฎีแล้ว ควรจะให้คำนิยามความหมายแก่ถ้อยคำเหล่านี้ได้อย่างไร จึงจะเป็นที่เข้าใจและยอมรับกันได้

ประการที่สอง ปัญหาของการสร้างมาตรฐานหรือการสร้างหลักการทางสังคม เช่น หลักการของการจำกัดเสรีภาพของบุคคล หลักการของการแบ่งปัน หรือจัดสรรอย่างยุติธรรม ปัญหาของปรัชญาสังคมดังกล่าวมีความปรารถนาจะค้นถึงคำตอบที่ว่า เมื่อใดที่เสรีภาพของบุคคลพึงถูกจำกัดลงหรือความร่ำรวยควรถูกจัดสรรอย่างไรในสังคม จึงจะก่อให้เกิดความยุติธรรม เป็นต้น^{๒๑}

ปัญหาพื้นฐานดังกล่าวนี้ ทำให้นักปรัชญาสังคมและการเมืองเมื่อจะตั้งคำถาม ลักษณะของคำตอบจึงไม่ได้อยู่จำกัดเฉพาะในตำราเท่านั้น แต่สิ่งที่ต้องการเข้าใจจะหมายถึงเอาความเข้าใจลักษณะของแนวคิดรวบยอด (Concept) เช่น คำถามเกี่ยวกับเสรีภาพ คำตอบจะต้องกับความหมายของเสรีภาพที่ลึกซึ้งต้องการเข้าใจว่าเสรีภาพมีบทบาทอย่างไร ต้องการรู้ว่ามันสามารถใช้ในด้านใดในชีวิตของเขาได้อีก การใช้นั้นจะมีข้อดีหรือข้อเสียอย่างไร และเกี่ยวข้องกับแนวคิดรวบยอดของแนวคิดทางการเมืองอื่น ๆ หรือไม่อย่างไร

การศึกษาในลักษณะดังกล่าว จึงเป็นการศึกษาเพื่อให้เห็นภาพรวมและเข้าใจหลักการของปรัชญาสังคมและการเมืองอย่างลึกซึ้ง มิใช่มองที่กว้างขวางทำให้สามารถมองเห็นเรื่องราวต่าง ๆ ได้อย่างเกี่ยวข้องและเชื่อมโยงกันเป็นองค์รวมเพิ่มมากขึ้นแทนที่จะศึกษาเฉพาะตัวบทของความรู้ของสาขาวิชา เทคนิควิธีการ และการคิดแค้ในกรอบของผู้เชี่ยวชาญเฉพาะด้านเท่านั้น ซึ่งจะกลายเป็นแค่ผู้แก้ปัญหาและทำงานแบบกลไกเท่านั้นไม่ได้เป็นผู้ทรงความรู้ที่แท้จริง แม้นักปรัชญาสังคมและการเมืองสมัยใหม่ส่วนใหญ่ต่างก็ยอมรับว่าแนวคิดทางศีลธรรมและการเมืองเป็นแนวคิดในเชิงอุดมการณ์ นั่นก็คือต่างยอมรับว่าเมื่อปรัชญาการเมืองแบบหนึ่งแบบใดสอดคล้องกับแนวคิดและค่านิยมหลักโดยทั่วไป ปรัชญาการเมือง

^{๒๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๐-๒๑.

ไม่ได้มีสถานะเป็นข้อเท็จจริงหรือข้อพิสูจน์ได้ทางตรรกวิทยาแบบวิทยาศาสตร์แต่อย่างใด แม้กระนั้นก็ตาม ปรัชญาสังคมและการเมืองก็เป็นความจริงทางสังคมในแง่ที่ว่ามีคนคิดหรือเชื่อเช่นนั้นจริง และทำให้เกิดผลต่อการจัดการทางสังคมหรือการเมืองใดแบบหนึ่งได้จริง ด้วยเหตุนี้ ปรัชญาสังคมและการเมืองอาจรวมถึงศาสนาด้วยจึงเป็นเรื่องสำคัญที่ชนชั้นผู้ปกครองนำไปใช้เป็นเครื่องมือในการจัดระเบียบการปกครองของคนในสังคมและประชาชน พร้อมกับพยายามใช้เป็นเครื่องมือในการทำ ความเข้าใจและเปลี่ยนแปลงสังคมให้เป็นไปตามที่ต้องการ^{๒๒}

ดังนั้น จึงสรุปความได้ว่า ปรัชญาสังคมและการเมืองนั้นมุ่งเน้นที่จะค้นหาคำตอบของปัญหาเรื่องสิทธิของคนในสังคมไม่ว่าเป็นอำนาจทางกฎหมายที่ให้ความคุ้มครองกับบุคคลซึ่งก่อให้เกิดหน้าที่ที่ต้องปฏิบัติให้เป็นไปตามประมวลกฎหมาย มีการรับรอง คุ้มครอง และต้องไม่เป็นการรบกวนสิทธิหรือหน้าที่อันสมควรเป็นไปตามสิทธิที่ตนเองพึงได้รับ เป็นความชอบธรรมที่บุคคลสามารถใช้กับผู้อื่นเพื่อคุ้มครองและรักษาประโยชน์อันสมควรได้ เสรีภาพของคนที่สามารถมีอิสระในการทำสิ่งต่าง ๆ ได้อย่างเหมาะสมสามารถที่จะกระทำหรือไม่กระทำก็ได้ ให้เป็นไปตามความต้องการของตนเอง มีอำนาจในการกำหนดสิ่งที่ตนเองต้องการ แต่ทั้งนี้ต้องไม่สร้างความเดือดร้อนให้กับผู้อื่นด้วยเช่นเดียวกัน ความยุติธรรม เป็นตัวกำหนดทิศทางของสังคม ซึ่งความยุติธรรมของแต่ละสังคมไม่เหมือนกัน ซึ่งแต่ในความเป็นจริงแล้วความยุติธรรมที่เป็นที่นิยมมากที่สุดเป็นความยุติธรรมที่ต้องอยู่คู่กับ คุณธรรมและจริยธรรม ที่เป็นเครื่องช่วยในการกำหนดกฎเกณฑ์ว่าสิ่งไหนเป็นสิ่งที่ดี ถูกต้อง และเหมาะสม แล้วความยุติธรรมแบบไหนที่คนส่วนมากจะยอมรับ ความเสมอภาคในเชิงกฎหมายหรืออยู่ภายใต้กฎหมายเดียวกันอย่างเสมอภาคทุกคนจึงเสมอภาคกันในแง่ความเป็นมนุษย์และไม่อยู่ใต้อำนาจมนุษย์อื่นนอกจากอยู่ภายใต้กฎหมายเดียวกัน

ข้อวิจารณ์

จากประเด็นปัญหาที่ปรัชญาสังคมและการเมืองได้กล่าวถึงผู้เขียนจะนำมาวิจารณ์ในมุมมองของพุทธปรัชญาโดยใช้แนวคิดพระโพธิสัตว์เป็นฐานในการวิจารณ์ ดังนี้

ประเด็นแรก แนวคิดพระโพธิสัตว์ในฐานะรากฐานทางสังคม จากการศึกษาจะพบว่า ปัญหาสังคมนั้นมักจะมีพื้นฐานที่เกิดขึ้นจากการขาดสิทธิเสรีภาพ ความยุติธรรม และความเสมอภาคของสมาชิกที่อยู่ในสังคม ซึ่งปัญหาเหล่านี้มักจะนำไปสู่การการเปลี่ยนแปลงทางสังคมก่อให้เกิดความขัดแย้งระหว่างกฎเกณฑ์กับความมุ่งหมายเกิดความล้มเหลวของกระบวนการขัดเกลากฎทางสังคมหรือสมาชิกของสังคม บางกลุ่มที่สร้างความเดือดร้อนให้แก่สังคม ทำให้เกิดการขาดระเบียบและเป็นปัญหาทางสังคมขึ้น รวมถึง

^{๒๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๓.

กลุ่มสังคมต่าง ๆ มีความคิดเห็นความต้องการและผลประโยชน์ขัดกันไม่ยอมร่วมมือแก้ไขปัญหาของสังคม เช่น การเอาเปรียบลูกจ้าง เป็นต้น ปัญหาเหล่านี้สามารถที่จะนำเอาแนวคิดของพระโพธิสัตว์มาประยุกต์ใช้ในแก้ปัญหาได้ เมื่อพิจารณาจากปัญหาทั้งหลายดังกล่าวมักจะเกิดบนพื้นฐานของความเห็นแก่ตัว เห็นแต่ประโยชน์ของตน มุ่งหวังทำเพื่อให้ตนเองและพวกพ้องได้รับผลประโยชน์มากที่สุดไม่สนใจที่จะทำเพื่อส่วนรวม ซึ่งลักษณะเหล่านี้เป็นสิ่งที่อยู่ตรงข้ามกับคุณลักษณะของพระโพธิสัตว์ เพราะบุคคลผู้ที่มุ่งปรารถนาจะเป็นพระโพธิสัตว์ได้นั้นจะต้องมีจิตที่คิดจะช่วยเหลือผู้อื่นให้พ้นทุกข์ จะมีความเกี่ยวเนื่องกับการเป็นผู้ช่วยเหลือผู้อื่นหรือการสละตนเองเพื่อผู้อื่นอยู่ตลอดเวลา การบำเพ็ญบารมีอย่างยาวนานก็เพื่อต้องการเกิดเป็นพระพุทธเจ้าเท่านั้นด้วยเชื่อมั่นว่าสามารถช่วยเหลือสรรพสัตว์ให้พ้นทุกข์ได้อย่างแท้จริง ซึ่งเป็นหลักการที่พระโพธิสัตว์จึงต้องมีหลักปฏิบัติที่เรียกว่า มหาปณิธาน ๔ ประการ^{๒๓} ด้วยเหตุนี้ บุคคลที่มุ่งหวังจะเป็นพุทธเจ้าด้วยการเป็นพระโพธิสัตว์นั้นจะต้องมีจิตที่คิดช่วยเหลือสรรพสัตว์ให้พ้นทุกข์จริง ๆ ไม่ใช่คิดว่าการเกิดเป็นพระพุทธเจ้าให้ผลตอบแทนที่สูงกว่าจะต้องไม่มีประโยชน์สุขส่วนตนใด ๆ เข้ามาเกี่ยวข้องเลย เมื่อผู้ปกครองหรือผู้มีอำนาจในสังคมมีคุณลักษณะเช่นเดียวพระโพธิสัตว์จะทำให้ปัญหาทั้งหลายดังกล่าวจะไม่เกิดขึ้น เพราะการกระทำทุกอย่างมุ่งหวังเพื่อประโยชน์ของสมาชิกในสังคมทั้งหมด ไม่ทำไปเพื่อผลประโยชน์ตนเองและพวกพ้อง ปัญหาเรื่องสิทธิเสรีภาพ ความยุติธรรม และความเสมอภาคของสมาชิกที่อยู่ในสังคมก็จะไม่เกิดขึ้นได้น้อยที่สุด สังคมก็ย่อมเกิดความสันติสุขได้ในที่สุด

ประเด็นที่สอง แนวคิดพระโพธิสัตว์ในฐานะรากฐานทางการเมือง จากการศึกษาจะพบว่า ปัญหาทางการเมืองก็จะมีพื้นฐานที่ไม่แตกต่างจากปัญหาทางสังคมมากนัก แต่ปัญหาที่เกิดขึ้นมักจะมุ่งเน้นไปที่ตัวของผู้ปกครอง หรือผู้มีอำนาจในการครองของสังคมนั้น ๆ อาจจะเป็นบุคคลเพียงคนเดียว หรือเป็นกลุ่มคนที่เป็นคณะ ก็ขึ้นอยู่กับรูปแบบของการปกครองของสังคม ซึ่งจะมีผลต่อระบบการเมืองที่จะใช้กับสังคมนั้นว่ามีความเหมาะสมมากน้อยอย่างไร

อย่างไรก็ตามการพยายามแก้ไขปัญหาที่เกิดขึ้นจากระบบการเมืองนั้นมักจะมีผู้เสนอแนวคิดเพื่อมาแก้ไขปัญหามากมายหลายแนวคิด ซึ่งบางแนวคิดก็สามารถช่วยให้ปัญหายุติลงได้ แต่บางแนวคิดแทนที่จะช่วยให้ปัญหายุติลงแต่กลับเป็นตัวเพิ่มให้เกิดขึ้นปัญหาใหม่ขึ้นมาอีก ในประเด็นนี้ผู้เขียนจะขอนำเอาการปกครองของเมืองไทยที่เคยนำเอาแนวคิดพระโพธิสัตว์มาใช้ในการปกครองซึ่งมีหลักฐานบ่งชี้อย่างชัดเจนว่า ผู้ปกครองนั้นเป็นผู้ที่ปรารถนาเป็นพระโพธิสัตว์ ดังมีรายละเอียดต่อไปนี้

เหตุการณ์นี้เกิดขึ้นในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช ดังข้อความที่พระวรวงศ์เธอได้เขียนส่งคีติยวงศ์ เพื่อเฉลิมพระเกียรติพระองค์ในคราวที่โปรดฯ ให้มีสังคายนาพระไตรปิฎก

^{๒๓} อภิชาติ โพธิ์ประสิทธิ์ศาสตร์, พระพุทธศาสนามหายาน, อ่างแล้ว, หน้า ๑๓๘-๑๓๙.

ได้เล่าพระราชดำริในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าฯ ระหว่างรัชกาลพระเจ้ากรุงธนบุรีได้ดังนี้ “...ครั้งนั้นมีพระราช ๒ พระองค์พี่น้อง เป็นพระโพธิสัตว์หน่อพุทธางกูร มีบุญญาบารมีได้สั่งสมมาแล้วมากมายเป็นพระสัทธิทธิและปัญญาธิก ประราณาเฉพาะพระสัพพัญญุตญาณสำนักอยู่ในกรุงอโยธยา นครครั้งก่อน มีกิตติคุณยังมีได้ปรากฏ ครั้งได้ทอดพระเนตรเห็นสรรพสัตว์ในชนบทต่าง ๆ อันระทมไปด้วยความโศกและปริเทวทุกข์ โทมนัส อุปายาส ต่างเบียดเบียนซึ่งกันและกันอยู่ในกาลกลียุคมีกำลังแรงกล้าก็มีน้ำพระทัยไหวหวั่นอยู่ด้วยพระเมตตาพระกรุณาใหญ่หลวงแก่สัตว์ทั้งปวง ก็มีพระหฤทัยจำนงปลงสรรพสัตว์ทั้งหลายให้พ้นจากโศกและปริเทวทุกข์ได้ทรงประกอบการชอบ โดยความเพียรอยู่หลายปีจนมีกำลังพลมาก แต่หากยังไม่ได้โอกาสจึงได้ยับยั้งอยู่”^{๒๔}

นอกจากนี้ยังมีพระบรมราโชบายของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช ที่จะให้เจ้าเมืองจันทน์ลงมาเฝ้า แทนที่จะเป็นท้องตราสั่งให้เจ้าเมืองจันทน์ลงมาพระนคร กลับเป็นท้องตราราชสีห์อีกฉบับหนึ่งเกลี้ยกล่อมเกล้าโลมด้วยเรื่องศาสนา มีข้อความที่น่าสนใจดังนี้ “สมเด็จพระพุทธเจ้ามกุฎเกล้าอยู่หัว...ทุกวันนี้ปรารณาพระบรมโพธิญาณสัพพัญญู...ตั้งพระทัยจะบำรุงพระวินัยปริยัติศาสนาในเมืองลาวเขมรให้วัฒนาการรุ่งเรืองสืบไป มิได้ตั้งพระทัยจะรบราฆ่าฟันชาวกรุงเวียงจันทน์บุรีหามิได้ เหตุมิบังคับด้วยราชอาณาจักรขมิได้ จำเป็นด้วยรักชีวิตต่างคนต้องป้องกันรักษา ก็ฆ่าฟันกันด้วยทั้งสองฝ่าย (หา) ประโยชน์มิได้ สังเวชลตพระทัยดุหนึ่งฆ่าบุตร (ใน) อุทรอันเกิดแต่อุระพระองค์เสีย ด้วยเดชศีลสัตย์บารมีอันพระองค์ตั้งพระทัยจะบำรุงโลกและพระศาสนา เทพยดาภิบันดาลให้เจ้าแผ่นดินก่อนประพติจุจริต ผิดบุราณราชประเพณีก็เกิดฆ่าฟันกันเองล้มตายพินาศฉิบหาย ปกป้องครองแผ่นดินมิได้ จึงพร้อมกันอาราธนา ทรงเมตตาปรับจิงขึ้นปราดาภิเชกเอกไอยสุริยราชสมบัติ แล้วก็ตั้งแต่ทรงพระสงเวชด้วยพระไตรลักษณ์ญาณเห็นสังขารมีเที่ยง ก็ประกอบด้วยทุกข์สูญเปล่าหาแก่นสารมิได้ ตั้งพระทัยบำเพ็ญพระบารมีด้วยพระกรุณาตรัสสั่งสอน...”^{๒๕}

เนื้อความเบื้องต้นนั้นสื่อความได้ว่า พระมหากษัตริย์ของไทยนั้นพระองค์จะประกาศออกมาอย่างชัดเจนในลักษณะที่ว่า พระองค์มีความปรารถนาที่จะบำเพ็ญเป็นพระโพธิสัตว์มุ่งสู่ พุทธภูมิเป็นเบื้องหน้า ในประเด็นนี้ ม.ร.ว.คึกฤทธิ์ ปราโมช อดีตนายกรัฐมนตรีนครและปราชญ์รัตนโกสินทร์ได้อธิบายขยายความทฤษฎี “พระมหากษัตริย์คือพระโพธิสัตว์” นี้ โดยปรากฏอยู่ในงานเขียนและการปาฐกถาต่าง ๆ ของท่าน ในความหมายของพระโพธิสัตว์นี้คือผู้รู้ หรือผู้มีปัญญา ทั้งนี้พระโพธิสัตว์ก็คือพระพุทธเจ้า ซึ่งในอดีตชาติได้ทรงสั่งสมบารมีมาทุกชาติเพื่อให้ได้มาบรรลุมรรคโพธิญาณในชาติที่เป็นสิทธัตถะกุมารนั่นเอง ด้วยเหตุที่

^{๒๔} นิธิ เอียวศรีวงศ์, การเมืองไทยสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี, พิมพ์ครั้งที่ ๑๒, (กรุงเทพมหานคร : มติชน, ๒๕๕๙), หน้า ๔๗๘.

^{๒๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๒๑.

พระมหากษัตริย์ทรงดำรงพระองค์อยู่ในฐานะ “ผู้นำสรรพสัตว์” หน้าที่สำคัญของพระโพธิสัตว์ คือ การพาสรรพสัตว์ทั้งหลายให้ข้ามพ้น “โอฆสงสาร” ที่แปลว่า “การเวียนว่ายอยู่ในทะเลแห่งกิเลส” จึงต้องทรงประพฤติพระองค์ให้เป็นแบบอย่างแก่สรรพสัตว์ ซึ่งบางครั้งก็ต้องเสียสละแม้ชีวิตของพระองค์เพื่อให้บรรลุธรรมนั้น ๆ นั่นก็คือพระมหากษัตริย์ไทยในฐานะพระโพธิสัตว์นี้ จะต้องคำนึงถึงประโยชน์สุขของสัตว์อื่นเป็นหลัก มากกว่าประโยชน์ส่วนตน ด้วยความเสียสละและเพียรพยายามอย่างที่สุด^{๒๖} จากคุณลักษณะดังกล่าวอาจสรุปได้ว่า “พระโพธิสัตว์ธรรม” นั้นเป็นแก่นวัฒนธรรมที่มีอยู่ในพระราชหฤทัยพระมหากษัตริย์ของไทยที่ทำให้การปกครองนั้นมุ่งเน้นเพื่อความสงบสุขของประชาชนทั้งหลายเป็นหลัก ดังจะเห็นได้จากพระปฐมบรมราชโองการ พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดช ในคราวพระราชพิธีบรมราชาภิเษก ณ พระที่นั่งไพศาลทักษิณ วันศุกร์ที่ ๕ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๕๔๓ ความว่า “เราจะครองแผ่นดินโดยธรรมเพื่อประโยชน์สุขแห่งมหาชนชาวสยาม”^{๒๗} จะมีความสอดคล้องกับแนวคิด พระโพธิสัตว์ที่การกระทำทุกอย่างก็เพื่อต้องการที่จะช่วยเหลือให้มนุษย์และสรรพสัตว์หลุดพ้นจากความทุกข์ให้ได้มากที่สุด

บทสรุป

แนวคิดพระโพธิสัตว์ทั้งในพุทธปรัชญาเถรวาทและมหายาน สื่อความเข้าใจได้ว่าแนวคิดของพุทธปรัชญามหายานนั้นไม่ได้อธิบายพระโพธิสัตว์ในฐานะของปรัชญาศาสนา (Philosophy of Religion) อย่างเดียว แต่สามารถนำมาอธิบายในฐานะปรัชญาสังคมและการเมืองได้ด้วย เมื่อพิจารณาแล้วจะเห็นถึงลักษณะของความเป็นปรัชญาสังคมศาสตร์ (Philosophy of social science) ที่มีขอบเขตและความหมายที่กว้างแต่จะมุ่งอธิบายเนื้อหาที่เกี่ยวกับคนแต่ละบุคคล กลุ่มคน ความสัมพันธ์ระหว่างคนต่าง ๆ รวมไปถึงคำอธิบายความสัมพันธ์ระหว่างคนกับสิ่งแวดล้อมทั้งที่เป็นสิ่งมีชีวิตและไม่มีชีวิต ลักษณะเช่นนี้จะมีปรากฏแฝงอยู่ในแนวคิดเกี่ยวกับความเป็นพระพุทธรูปเจ้าหรือพระโพธิสัตว์ทั้งหลายที่เริ่มตั้งแต่มีจิตปรารถนาจะมาถึงกำเนิดในโลกนี้มีจุดประสงค์ก็เพื่อช่วยสรรพสัตว์ให้ออกจากกองแห่งความทุกข์ทุกการกระทำของพระพุทธรูปเจ้าหรือพระโพธิสัตว์ทั้งหลายก็เพื่อการช่วยเหลือสรรพสัตว์ เป็นสิ่งสำคัญประการแรก ในแง่หนึ่งอาจจะกล่าวได้ว่าพระโพธิสัตว์ตามทัศนะของพุทธปรัชญามหายาน จะทำหน้าที่ลักษณะของปรัชญาสังคม เมื่อย้อนไปถึงการบำเพ็ญบารมีของพระโพธิสัตว์ก็จะเห็นได้ว่าทุกการกระทำก็เพื่อมุ่งช่วยเหลือผู้อื่น แม้เมื่อวาระสุดท้ายจะต้องนิพพานไปแล้วจากโลกนี้ก็จะไม่หายไปไหน ยังจะต้อง

^{๒๖} ทวี สุรฤทธิกุล, “ระบอบประชาธิปไตยอันมีพระมหากษัตริย์ทรงเป็นประมุข”, [ออนไลน์], แหล่งที่มา <https://siamrath.co.th/n/๑๙๖๗๕>, [๑ มีนาคม ๒๕๖๒].

^{๒๗} พระบรมราชาธิราช, “พระปฐมบรมราชโองการเนื่องในพระราชพิธีบรมราชาภิเษก”, [ออนไลน์], แหล่งที่มา <https://thaipsyop.wordpress.com>, [๒๕ กุมภาพันธ์ ๒๕๖๒].

กลับไปดำรงอยู่อย่างนิรันดร์บนดินแดนพุทธเกษตร ก็เพื่อจะคอยทำหน้าที่คอยสอดส่องช่วยเหลือผู้คนที่อยู่ในโลกนี้อีกต่อไปอย่างไม่มีวันสิ้นสุด ทุกกระบวนการของพระโพธิสัตว์จะมีความสัมพันธ์เกี่ยวข้องกับบุคคลอื่นทั้งสิ้น ถ้าไม่มีบุคคลอื่นที่มีความทุกข์ให้ พระโพธิสัตว์ได้ช่วยภารกิจการบำเพ็ญบารมีจะไม่บรรลุเป้าหมายที่ประสงค์ไว้ การที่จะได้บรรลุถึงความเป็นพระพุทธเจ้าหรือพุทธภาวะก็ย่อมไม่เกิดขึ้น และแนวคิดทุกอย่างที่เกี่ยวข้องกับพุทธภาวะจะไม่มี ความหมายอันใดเลย แต่ท้ายที่สุดแล้ว ผู้เขียนมองว่า แม้วิธีการของทั้งสองระบบคิดจะปรับเปลี่ยนไป แต่เป้าหมายอันเป็นหลักสำคัญ ก็จะไม่มีความแตกต่างกัน เพราะเป้าหมายสุดท้ายที่สำคัญที่สุดของพุทธปรัชญาก็คือการพ้นทุกข์ทั้งปวงนั่นเอง

บรรณานุกรม

- บุญย นิลเกษ. **พุทธศาสนมหายาน**. กรุงเทพมหานคร : แพร่พิทยา, ๒๕๒๖.
- ประทุม อังกูโรหิต, **พระมหาประณิธานของพระโพธิสัตว์ : ข้อโต้แย้งทางปรัชญา**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๕๓.
- พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต). **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์ (ชำระเพิ่มเติมครั้งที่ ๑/เสริม)**. พิมพ์ครั้งที่ ๑๔. กรุงเทพมหานคร : บริษัท ธนอักษรการพิมพ์, ๒๕๕๓.
- นิธิ เอียวศรีวงศ์. **การเมืองไทยสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี**. พิมพ์ครั้งที่ ๑๒. กรุงเทพมหานคร : มติชน, ๒๕๕๙.
- มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. **พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙.
- วศิน อินทสระ. **พุทธปรัชญามหายาน**. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยรามคำแหง, ๒๕๓๒.
- วิทยากร เชียงกุล. **ปรัชญาการเมือง เศรษฐกิจ สังคม**. พิมพ์ครั้งที่ ๓. กรุงเทพมหานคร : สายธาร, ๒๕๕๒.
- สมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงวชิรญาณวงศ์. **พระปฐมสมโพธิกถา**. พิมพ์ครั้งที่ ๗. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๘.
- สมภาร พรหมทา. **ปรัชญาสังคมและการเมือง**. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๓๙.
- _____. **พุทธศาสนมหายานนิกายหลัก**. พิมพ์ครั้งที่ ๑. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๐.
- สุมาลี มหณรงค์ชัย. **พุทธศาสนมหายาน (ฉบับปรับปรุงแก้ไข)**. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์สุภาพใจ, ๒๕๔๓.
- _____. **พุทธศาสนมหายาน (ฉบับปรับปรุงแก้ไข)**. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์สยาม, ๒๕๕๒.
- เสถียร พันธรัชนี ราชบัณฑิต, ศ.พิเศษ. **พุทธศาสนมหายาน**. พิมพ์ครั้งที่ ๔. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์สุภาพใจ, ๒๕๔๓.

เสถียร โพธิ์นันทะ. ชุมนุชพระสูตรมหายาน. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์บรรณาคาร, ๒๕๑๖.

_____. ปริชญามหายาน. พิมพ์ครั้งที่ ๖. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มัทมกุฎราชวิทยาลัย, ๒๕๕๕.

อภิชัย โพธิ์ประสิทธิ์ศาสตร์. พระพุทธศาสนาามหายาน. กรุงเทพมหานคร : กรุงเทพมหานครการพิมพ์, ๒๕๒๐.

ทวี สุรฤทธิกุล. “ระบอบประชาธิปไตยอันมีพระมหากษัตริย์ทรงเป็นประมุข”. [ออนไลน์]. แหล่งที่มา

<https://siamrath.co.th/n/๑๙๖๗๕>, [๑ มีนาคม ๒๕๖๒].

พระบรมราชาโชวาท. “พระปฐมบรมราชโองการเนื่องในพระราชพิธีบรมราชาภิเษก”. [ออนไลน์].

แหล่งที่มา <https://thaipsyop.wordpress.com>. [๒๕ กุมภาพันธ์ ๒๕๖๒].